LEVÉLTÁRI SZEMLE

75. évfolyam
2025. 3. szám

LEVÉLTÁRSZAKMAI FOLYÓIRAT

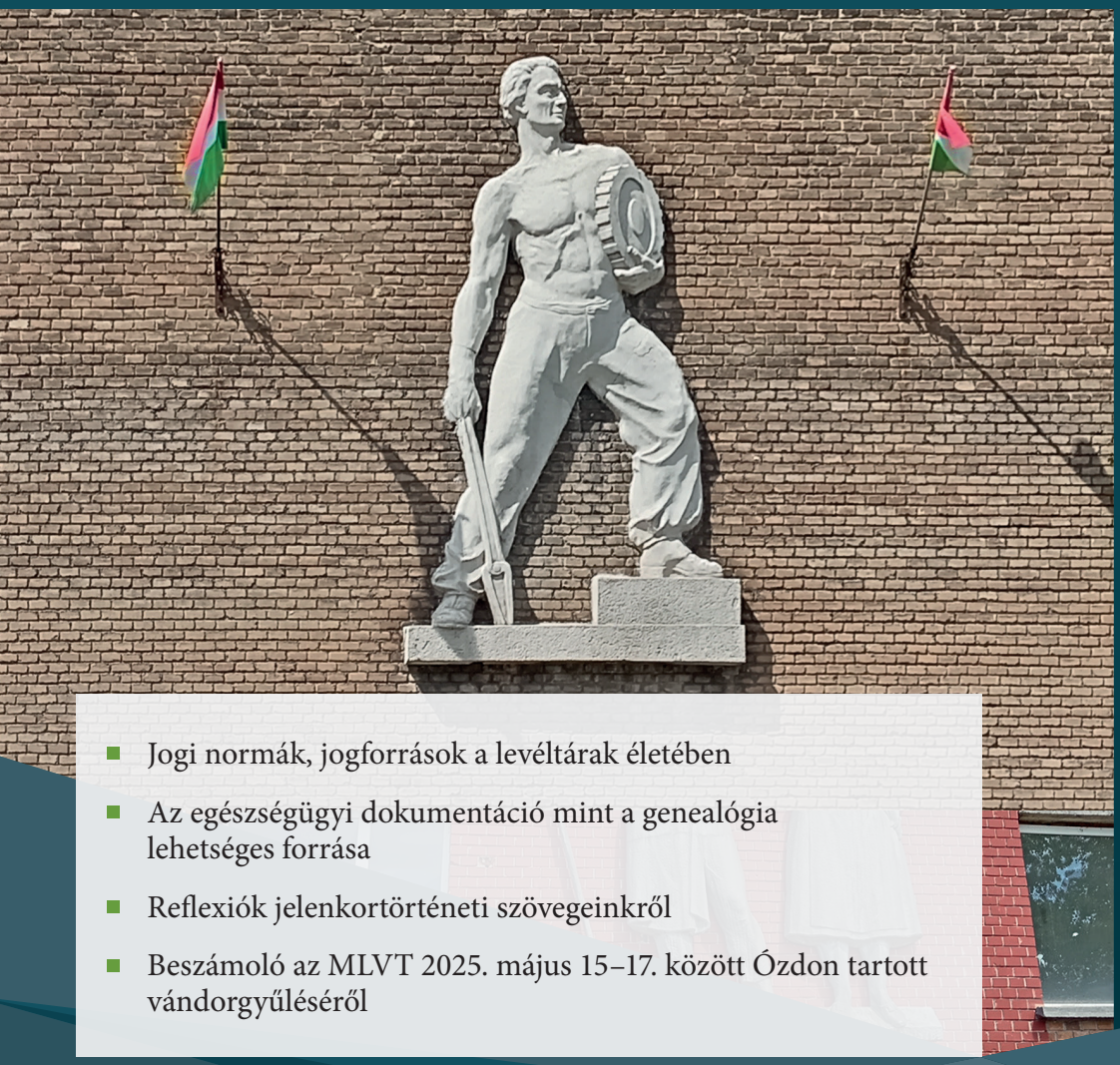

- Jogi normák, jogforrások a levéltárak életében
- Az egészségügyi dokumentáció mint a genealógia lehetséges forrása
- Reflexiók jelenkortörténeti szövegeinkről
- Beszámoló az MLVT 2025. május 15–17. között Ózdon tartott vándorgyűléséről

TARTALOM

Haraszti Viktor
Jogi normák, jogforrások a levéltárak életében 5

Forrás és érték

Ogoljuk-Berzsenyi Anett
Az egészségügyi dokumentáció mint a genealógia lehetséges forrása 27

Kőfalviné Ónodi Márta
Tárogatóhang – Levéltári kották lemezfelvételen 40

Kilátó

Dékány Szilveszter – Lőrincz Zita
A Muri Apátság és Zita királyné archívuma 48

Wencz Balázs
Keletnémet párt- és kormányküldöttség Magyarországon
1982. június 2. és június 4. között 53

Mérleg

Ö. Kovács József
Reflexiók jelenkortörténeti szövegeinkről 61

Polgár Tamás – Récsei Balázs
Virtuális levéltári kiállítás a reformkori Somogy vármegyéről 82

355 az 1014-ből
Feiszt György: Requiescat in pace 1–3. (Halász Imre) 86

A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei
1778–1779 III. Somogy megye (Gőzsy Zoltán) 91

Hírek

Beszámoló az MLVT 2025. május 15–17. között Ózdon tartott vándorgyűléséről
(Haraszti Viktor) 96

In memoriam

Vörös Huba (Gőzsy Zoltán) 103

Képmelléklet

Ö. Kovács József

Reflexiók jelenkortörténeti szövegeinkről

Versengő közelítésmódok

Írásom célja, hogy a több mint tízéves vidéktörténeti kutatócsoportunk tevékenységét ért kritikák egy részére válaszoljak, valamint hogy összegezzem eddigi munkánkat, eredményeinket. Az Aetas 2025. 1. számában közölt, engem is nyíltan megszólító írás elgondolkodtató abból a szempontból, hogy van-e benne olyan szakmai kérdés, ami gyarapítja a tudásunkat?[1] A megfogalmazások a konstruktív párbeszéd irányába mutatnának? Kutatói tevékenységünk eredményei valóban ilyen figyelmet vagy ilyen típusút érdemelnek? Ugyanakkor számomra ezek a reflexiók – bizonyos értelemben – egy korszak, egy tanulási folyamat lezárását jelentik.

Amikor a jelenkortörténet-írás sajátosságaival módszertani szempontból elkezdtem foglalkozni, másokkal együtt beszélgetve, humorosnak szánva fogalmazódott meg bennem, hogy a közelmúlt kutatásának legnagyobb problémája a túl sok túlélőben rejlik.[2] Magunk is résztvevői voltunk a vizsgált időszaknak, egymással versengő nézőpontjaink eleve különbözőséget jelentenek. Emiatt különösképpen szükség van a szakszerűséget, a tudományos gondolkodásmódot középpontba állító eljárásra és beszédmódra. A pszichohistóriában használt „fegyelmezett szubjektivitás" fogalma jól érzékelteti azt a helyzetet, amelyben a forrásokat a kutatói kérdések alapján célszerű elemezni.[3]

Ahhoz, hogy az elmúlt évtizedekben történtek történelemmé, egy tudományos célú elemzés számára jobban hozzáférhetővé váljanak, a kérdéseink és megfigyeléseink alapján érzékelt jelenségeket, „dolgokat" névvel ellátva kell leírnunk. Mindez persze korántsem olyan egyszerű, és éppen az előbb említett 'versengés' miatt, mint minden kategorizálás, nevesítés, úgy ez is vitatható, hiszen többek között az értékrendek, nézőpontok és léptékek különbözősége is befolyásolja a következtetéseinket. Különösen így van ez akkor, ha egy politikai diktatúrához kötődő érzelmek történetei hangsúlyos módon állnak a középpontban.

Nyilvánvalóan nem közömbös, hogy holisztikus, teleologikus, apologetikus vagy mikroléptékű diskurzuselemzésre koncentráló a nézőpontunk, „alulról" és/vagy „felülről" kívánjuk-e láttatni a kortársi életvilágokat.

Elvi és módszertani szempontból ismét érdemes végiggondolni a jelenkortörténészek előtt álló – elkerülhetetlen – konfliktusokat vagy sajátosságokat. Az első probléma

[1] Gyáni, 2025b.

[2] Hazai és külföldi művekre támaszkodva, nézeteimet bővebben itt írtam le: Ö. Kovács, 2011.; Ö. Kovács, 2012a.; Ö. Kovács, 2012b.; Ö. Kovács, 2020a.; Ö. Kovács, 2022a.

[3] Botond, 2003: 550.

az időbeli közelségből adódik. A második kérdés, hogy sokszor nem lehet tudni, hol húzódik a megélt és a kutatott időszak, a múlt és a jelen határa. Harmadszor, az előbbiekből is fakadóan, jelentős szerepe van a politika és a tudomány kapcsolatának. Negyedszer, más korszakokhoz képest a média és az ott megszólaló különböző helyzetű közszereplők viselkedése a jelenkortörténet-írás legnagyobb vetélytársa. Ötödször, hiányzik a konszenzus a szűkebb szakmában a tudományterületi lehatárolódást illetően. Hatodik konfliktusterületként önmagukban a tartalmi kérdések is jelentkeznek, amelyek az intézményesülési formákat is meghatározzák, nem beszélve azok generációs különbségeiről.[4] Mindehhez további – magyar – sajátosságként hozzátehetjük a kis ország szűk tudományos nyilvánosságából adódó következményeket, a személyes és intézményes szerveződések bel- és külföldi igazodási, sokszor tünetszerűen rövid idejű magatartásformáit.

A saját megközelítésem szempontjából igen fontosnak gondolom a társadalmi tényezők keresését a politikában, és viszont: a politikai elemek megtalálását a társadalomban, ami egyben elválaszthatatlanná is teszi a két szférát. A diktatúra világában egyébként is minden átpolitizálódik, ezért műfaji tekintetben társadalomtörténeti eszközöket érdemes alkalmazni. Ennek során célszerű abból kiindulni, hogy a kortársak döntéseit az akkori „vak folyamatok", tehát az előre nem látható következmények alapvetően meghatározták.

Bármennyire is nehéz azonban, célszerűnek mégis azt gondolom, hogy ne csupán az események, a lezárult történések perspektívájából közelítsünk a politikai diktatúrához, hanem elsősorban a kortársi életvilágok, az akkori életesélyek számbavétele alapján értsük meg a különböző struktúrákat és folyamatokat, egyéni és kollektív döntéseket, cselekvéseket vagy éppen a sodródást.[5] Ez a közelítésmód fontos lehet az akarva akaratlanul áthagyományozódott gondolkodásmód alakításában, amit a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás jellemez. Szem előtt tartandó, hogy a szocialistának nevezett elméleti elgondolásokban és programokban – ellentétben a matematikával – a használt fogalmi kategóriák ellentmondásosak. A doktrínából, a „pártosságból" fakadóan hiányzik belőlük a tudományos alkotás alapvető ismertetőjegye: a fogalmi tisztaság, az elvek és a gyakorlat közötti összhang igénye. Úgy vélem, a kutatónak elsősorban a tényleges gyakorlat felől kell közelítenie a vizsgált kérdéshez. (A példa kedvéért: míg a kommunista eszme radikális tulajdonközösséget hirdetett, a gyakorlatban az állam monopóliuma jött létre.) Történeti forrásaink szövegét tekintve is mindenképpen hangsúlyoznunk kell azt, hogy a szocializmus nem csupán társadalmi és gazdasági rend, hanem világnézet, amely a mindennapi élet alapvető elemeit kizárja, pontosabban igyekszik kizárni.[6] A kortársi szövegek mai olvasója óhatatlanul is csapdába esik, ha nem veszi tekintetbe, hogy az említett program is csak egy doktrína volt, amelyben sokszor inkább csak a sémák megszokásáról, nem pedig valamilyen szükségszerűségről volt szó.[7]

[4] Jessen, 2002: 153–175.

[5] Valamiképpen meg kell értenünk azokat a gondolkodásmódokat, amelyek szerint a korábbi generációk saját múltjukat, múltképeiket értelmezték. Koselleck, 2003.

[6] Safarevics, 2002: 8, 264–288, 313.

[7] Mannheim más nézőpontból vizsgálódva, de az előbbiekkel is összefüggésben a „szocialista-kom-

Az itt tovább nem fejtegethető értelmezések és a kutatói gyakorlat alapján úgy látom, hogy a marxista-leninista ideológiai alapozású szocialista projekt esetében is meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot. Ezeknek a szinteknek az összemosása gyengíti a történeti ábrázolás érvényességét. Az említett három tényező közül a társadalomtörténész számára legfontosabb a társadalmi gyakorlat elemzése.

Történeti forrásainkról és analitikus fogalmainkról

A „kinek a története" kérdés indukálja a „kinek a történeti forrása" felvetést, amelylyel arra szeretnék utalni, hogy egyáltalán nem közömbösek az információk keletkezési körülményei, a keletkezés helye és ideje. Levéltári kutatásaim során elsősorban írott forrásokat elemeztem, amelyek döntő részben a pártapparátus különböző szintjein keletkeztek. Emellett vizsgáltam az állambiztonsági, a bírósági és a tanácsi ügyintézés során született dokumentációt, szem előtt tartva, hogy ezek mennyire „metaigazságokat" tartalmaznak, még pontosabban: csak akkor szólalnak meg, ha kérdéseket teszünk fel és a kódolt szövegeket „lefordítjuk" egy tudományos értelmezés számára alkalmas nyelvre.[8]

Az írott történeti forrásokon túl a jelenkortörténész további fontos bázisa a múltra vonatkozó beszélt hagyaték, amelynek kutatása közben persze még több „vetélytársra" akadunk. A történetkutató fejében lévő struktúra- és folyamatképekkel, eseményértelmezésekkel szemben az interjúk sokkal inkább vonatkozhatnak a töréspontokra, a személyes vonások sokféleségére.[9]

A 'dolgoknak', a történteknek a bevezetőben említett névvel való ellátása az egyik legvitatottabb szerzői eljárás. Továbbra is követhetőnek tartom K. H. Jarausch értelmezését, aki szerint fogalmi meghatározáskor a következő feltételeket kell figyelembe venni 1.) Az analitikus kifejezéseknek valamilyen módon tükrözniük kell a kortársi, ambivalens tapasztalatokat. 2.) Nem csupán egy részaspektust kell megragadniuk. 3.) Ki kell fejezniük a politikai diktatúra jellegét, de 4.) ugyanakkor érzékeltetniük kell a töréspontokat és az ellenállások helyét is.[10]

A fentiekben vázoltak alapján dolgoztam ki a vidéktörténeti kutatásaimban használt fogalmi rendszert, amelyek közül itt a társadalomtörténeti esemény fogalmát emelem ki. Az ilyen esemény három kritériumnak kell, hogy megfeleljen. Először is, a kortársak számára traumatikusnak és meglepetésszerűnek kell lennie, olyannak, ami lényegében minden korábbi elképzelést felülmúl. Másodszor, ez a tapasztalat kollektív természetű, s annak ellenére képez egy közös kulturális mintát, hogy az embereknek természetes módon különbözőek a jövőbeli elvárásaik. Harmadrészt, az ilyen értelemben vett ese-

munista elméletet" az „intuicionizmus és a végletes racionalizálni akarás szintézisének" tartotta, majd így folytatja: „A marxizmus gondolkodása ekképp az irracionális tett racionális gondolkodásaként jelenik meg." Mannheim, 1996: 150, 155.

8 Ö. Kovács, 2015c.

9 Csikós, 2022; Ritter, 2022.

10 Jarausch, 1998: 39–45.

ménynek – a puszta történéshez képest – struktúraváltoztató, hosszú távú következményei vannak, amelyeket a kortársak is egyértelműen érzékelnek.[11]

Szövegírási csapdák

A fenti elméleti és kutatásmódszertani megfontolások tükrében érdemes megnéznünk, hogy egy konkrét jelenkortörténeti kutatás, s ezen belül a vidéktörténeti munkánk milyen reakciót váltott ki a szakmából. Értelemszerűen a személyes tapasztalataim alapján írok erről, amelynek során itt csak illusztratív példákkal foglalkozom.

A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont (MTA BTK) és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) megállapodása alapján a Vidéktörténeti Témacsoport 2014. évi megalakulása után a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) több levéltárosa is szerzője lett az eddig megjelent tizenegy kötetnek. A külön publikációs sorozatot képező Vidéktörténet című öt kiadványunk szerzőivel együtt számolva a következő kollégákról van szó: Balogh Dorottya, Czetz Balázs, Hegedűs István, Horváth Attila, Káli Csaba, Keresztes Csaba, Kimmel Máté, Kis József, Pál Zoltán Miklós, Polyák Petra, Ritter György, Szűts István Gergely, Ruzsa Éva, Sáfár Gyula, Szabó Csaba, Tóth Judit, Wencz Balázs. 2017 elejéig voltam a kutatás vezetője, majd az MNL-ben vállaltam munkát, ahol további hasonló tematikákat állítottunk konferenciáink és kiadványaink középpontjába. Az utóbbi években nyíltan megfogalmazott, nem feltétlenül elfogulatlan kritikák ebben az értelemben is mindannyiunk eredményét érintik.[12] Az említett kutatócsoport munkáját máig Horváth Gergely Krisztián vezeti, aki mindemellett az MTA–BTK Lendület Tíz nemzedék és ami utána következik... Vidéki társadalom az úrbérrendezéstől a vidék elnéptelenedéséig, 1767–2017 című programot is irányította. Ennek eredményeként több mint húsz kötet jelent meg.[13] Az intézményesülés újabb szintjét jelenti az, hogy a Magyar Történelmi Társulaton belül idén megalakult a Vidéktörténeti Tagozat.

Az Olvasókkal közös szövegértelmezés céljából nézőpontot váltanék, s egy kisebb időutazásra teszek javaslatot, amellyel az a célom, hogy kirajzolódjon mindenki számára – az alábbiakban olvasható információk alapján – a történeti valósághoz és természetesen a vidéktörténet valóságához közelítő pontosságú kép: mit és hogyan tanulmányozunk, milyen módszerekkel és milyen eredménnyel? Arra is gondolok természetesen, hogy nincs annál hasznosabb a kutatásban, mint amikor ténylegesen megismerve, elemezve értünk meg valamit. Társadalomtörténészként lehet-e más fő célunk, mint az, hogy a társadalom tagjairól, és még hangsúlyosabban azok többségéről igyekszünk szóban és írásban igényes szövegeket közölni a társadalom jelenlegi tagjainak? Ehhez a közelítésmódhoz évtizedekkel korábbi írásokból is találhatunk közös pontokat, így

[11] Bővebben lásd: Ö. Kovács, 2012b: 22–23, 395–422.

[12] Ö. Kovács, 2015a; az ezt követő vita a Rubicon Online rovatában jelent meg; Ö. Kovács, 2015b; A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései, Bp., MTA Székház, 2021. október 18–19. (MTA youtube); Rainer 2022. BBC History 12 (2022) január 1., február 2., március 3., április 4., május 5., június 6.; Horváth 2022. A vita folytatását lásd a Századok 2023. 4. számában.

[13] https://10generacio.hu/hu/

például azt, amit a Bevezetés a társadalomtörténetbe című kötetünkben olvashatunk a tény történetírói fogalmáról:

„A történelem mint elbeszélt múlt abban tér el az elbeszélés többi válfajától, hogy egykor valóban megtörtént események és nem pusztán elképzelt, kitalált valóság képezik tárgyát. […] A múlt megtapasztalásának lehetőségét a történelmi források biztosítják számára, azok kötik össze őt az eseményekkel, pontosabban a kortársaknak az eseményekről szerzett és forrásokban rögzített tapasztalataival."[14]

Az Aetas folyóiratban közölt, alapvető hiányokkal és tárgyi tévedésekkel teli szöveget látva, a helyzet abszurditásának értelmezésében élhetünk abszurdnak tűnő módszerrel, ezért önreflexiós gyakorlatba kezdtem. Azt is mondhatnánk, hogy a történetkutatásban hatványozottan fontos részletek megnevezése miatt is fokozott szerepe lehet az engem születésem óta kísérő 'kis ördögnek'. Nevemben az Ö betű a családi örökség részeként az ördög szó rövidítése, amely számomra lehetővé tesz egy közeli és távoli nézőpontot a vidéktörténeti kutatások értelmezésében.[15]

Mindannyian beláthatjuk, hogy a történetkutatói szövegek formálásában a már említett „fegyelmezett szubjektivitás" mellett több más, személyiségfüggő tényezőnek is meghatározó szerepe van, ezért lehetséges módon érdemes tisztában lennünk az alkotói háttérrel. Továbbá nyilvánvaló különbség van storytelling és storyselling között, ahogy arra az előbbi idézet is utal.

Úgy látom, hogy az alábbiakban felsorolt, kritikusunktól származó kijelentések és fogalmak a jobb érthetőség érdekében pontosítást és magyarázatot igényelnek.

Leltárszerűen felsorolva, az Aetas-írásban a saját publikációimat és a Vidéktörténeti Témacsoport műveit illetően az alábbi kifejezések olvashatók:[16] „»vidékkutató« történész témacsoport"; majd konkrétan megjelenik Ö. Kovács neve után: „fő szószóló"; „csak futó és homályos utalással *intézte el* a dolgot"; „akkori meglehetős járatlanság"; „amiről azonban Ö. Kovács nem tudott"; „az olvasónak azonban csalódnia kell ezt az írását elolvasva, mert abban semmi érdemleges nem szól arról"; „kizárólag"; „legföljebb retorikai szinten kerül elő nála"; „erről elmélkedik, írd és mondd, 12 sor erejéig"; „2012-ben még csak egyet ismert"; „soha nem tisztázta"; „a történelem kronológiai rendjébe sem illesztette be"; „hevesen vitatta"; „egyszerűen csak kijelentette"; „*egyetlen* publikációját idézte".

A kritika a kutatócsoportot is minősítette: „még *egyetlen alkalommal sem* kerítettek sort"; „hallatlanul hanyag tudományos eljárás"; „ forrásként használt szakirodalom ilyen *szembetűnően felszínes* használatával súlyosan félrevezetik az érdeklődő, de tájékozatlan olvasót"; „saját rögeszméiknek"; „Ezen állításaik mögött azonban *nincs hiteles szakirodalmi fedezet*!"; „»a vidéktörténészek« érintett körének […] azt is el kellene felejteniük, hogy a forrásoknak úgymond vétójoga van az övékétől eltérő történészi interpretációkkal szemben".

(Dőlt az eredetiben, Ö. K. J.)

[14] Gyáni, 2003: 22.

[15] Az Aetas-szövegben szintén megszólított Csikós Gábor és Horváth Gergely Krisztián társaim megfelelő módon reagálnak más alkalommal.

[16] Gyáni, 2025b: 166–168.

Az említett példákat újraolvasva, ismét megbizonyosodtam arról, hogy az ördög a részletekben lakozik.

A magam szempontjából részben tehernek, de a közjót tekintve fontosnak tartom az ilyen típusú válaszokat. A kritikai írás szerzőjének eljárása, a megcélzott kutatói kör, kiemelten is a levéltárosok munkája melletti kiállás, a publikálás helye és módja, számomra elkerülhetetlenné tette a tisztázást.

Az Aetas-írás szerzőjével való közel negyven éves ismeretségem és az ezzel lényegében egybevágó időszak alatt született publikációim miként kerülhettek ilyen módon reflektorfénybe? Azt mindenesetre be kellett látnom, hogy ilyen esetekben is 'felelős' vagyok a közleményeimért, és optimistaként csak részben fogadom el a következő megállapítást. Az ókortól kezdve ismertek azok az immár klasszikus művek, amelyek arra biztatnak, hogy a békesség kedvéért jobb feladni a tények által nehezen befolyásolható személyek meggyőzését, mivel az álláspontjuk megváltoztatására tett kísérletek hiábavalóak. Ahogy más hasonló esetekben, így most is, az enyémtől eltérő gondolkodásmódok esetében újra és újra tanulmányozom főként Peter L. Berger, Robert K. Merton, Piotr Sztompka és Józef Tischner műveit. Mostani megszólalásom előtt ismét forgattam Peter L. Berger és Anton C. Zijderveld*: In praise of doubt. How to have convictions without becoming a fanatic* (2009) című könyvét. A mű mondanivalója újra megerősített abban, hogy kutatóként különösen veszélyes a fanatizmus hálójába kerülni.

Kritikusunk téves állításainak tisztázása érdekében fel kell idézni néhány múltbeli tényezőt.

Annak idején itthon és külföldön azt tanultam – így például a formálódó társadalomtörténeti egyesületben, a Hajnal István Körben 1986 óta –, hogy minden tudományos munkában világos kérdésfelvetésekre, a közelítésmódunk tisztázására és konkrét történeti forrásokon tesztelt elemzésre van szükség. Az ott közölt mennyiségi és minőségi információk így válnak vállalhatóvá és visszakereshetővé. A fő szövegek, lábjegyzetek és irodalomjegyzékek, netán forrásközlések így képeznek az olvasó számára egységet. Az, hogy ő abból mit és milyen mélységben olvas el, az más kérdés.

Hogy miként lettem vidéken élő vidéktörténetet kutató, az kezdetben levéltárosként folytatott, leginkább a zsidóság 18–19. századi társadalomtörténeti kutatása révén formálódott; majd a Miskolci Egyetemen 1999-től, lényegében egy tanszéki feladat átvállalása miatt fordultam a jelenkortörténet-íráshoz. Ahogy erről néhányszor a nyilvánosság előtt is beszéltem, külföldön hosszú ideig megtapasztaltam, hogy ott mit értenek a jelenkor kutatásán. Utólag visszatekintve, 1998-ban a berlini Humboldt Egyetem kurzusa (Európa társadalomtörténete) és az ott folytatott kutatásaim ideje alatt Hartmut Kaelble hívta fel a figyelmemet az egyik NDK-falutörténeti kutatásra,[17] amely számomra gondolkodási horizontot tágító hatású volt. Az itt is tanult módszertani ismereteket és a levéltári munkámból származó tapasztalatokat hasznosítva, később a magyarországi központi (országos) mellett végiglátogattam minden megyei levéltárat, annak világos tudatában, hogy a szovjetizálás indokrinációja szakmánkban is 'sikeressé' tett egy tudományos gon-

[17] Humm, 1999.; Ö. Kovács, 2004.

dolkodáson kívüli beszédmódot. Azt feltételeztem tehát, hogy a forrásbázis minőségi és mennyiségi információi majd háttérbe szorítják az ideologikus megközelítéseket. Ebben olykor tévedtem. Mivel magam is részese voltam az 1990 előtti rezsim hivatalos szocializációjának, mindezen tapasztalatot, ismereteket mégis máig igyekszem úgy felfogni, hogy azok egyben történeti források, amelyek történelem- és társadalomalakítóvá, tehát az emberi együttélési formákat meghatározókká váltak. Ezt a kavalkádot, a versengő, politikailag is befolyásolt emlékezetformákat, a szekértáborok mérgező hatását érzékelve, szakmai hídépítés céljából is, 2005-től kezdeményeztem Majtényi György és Szabó Csaba levéltárosok közreműködésével a rendszeres jelenkortörténeti módszertani beszélgetéseket, kéziratvitákat. Tudatosan választva, az utótörténeti, felülnézeti narratívákkal szemben a több évtizedes elfojtott kortársi, tömeges tapasztalattörténeti kutatásokat állítottam érdeklődésem középpontjába. Levéltárosként eléggé ismertem a hivatalosan titkosított dokumentumokat, amelyek dekódolás révén lehetővé teszik az életszerűbb történeti ábrázolást.[18] A munkámra vonatkozó kezdeti szórványos megjegyzéseket 2007-től egyszerre látványos és tanulságos egyet nem értések, elutasítások sora követte, ezek közül elég csak a nyilvánosan is hozzáférhetők egy részére utalni.[19] Ami ezekből egyik tanulságként megfogalmazható, az az, hogy a vitapartnereket szinte soha nem tudtam rávenni, hogy megnézzék, tanulmányozzák az általam elemzett forrásokat.

Kritikusunk fenti kijelentéseire visszatérve, először is azt kérdeztem, hogy e kijelentéseknek van-e köze publikációim, publikációink tényleges szövegéhez és a történeti valósághoz? A kritikában megfogalmazottak milyen módon tükrözik a családok tömeges tapasztalatait? Vajon ki nem ért egyet azzal, hogy egy ország története elsősorban az ott élt emberek történeteit jelenti?[20] Ez a kérdés volt a fejemben 2022-ben is, amikor a BBC History vitazáró hozzászólásában közös pontok megtalálása céljából forrásrészleteket közöltem, azt kérdezve a történtekről másként gondolkodóktól, hogy az ott olvasható forrásrészletek alapján milyen problémafelvető előadást tartanának.[21]

A kialakult helyzet jobb értelmezése céljából a személyes ismeretségünk körében is igyekszem racionális elemeket találni. A 2009. évi levelezésem dokumentálja, hogy későbbi, 2012. évi könyvem egy részletét az elfojtott emlékezet témaköréről mostani kritikusom elfogadásra javasolta a Történelmi Szemle szerkesztőségében. Két szerkesztőtársa azonban nem értett vele egyet, ezért végül, a kényszerkollektivizálásra vonatkozó fejezet elhagyásával az Aetas közölte a cikket.[22] Az MTA-doktori pályázatomat a nyilvános vita előtti szakaszban felkért két akadémikus egyikeként kritikusom támogatta 2011-ben. (A kortársi miliő összetettségét illusztrálva, 2012. szeptember 4-én a nyilvános

[18] A témakör alapvető elemzése: Harrison, 2023.

[19] Lásd a 12. sz. jegyzetet.

[20] A magyar publikációkban is gyakran idézett társadalomtörténész, Patrick Joyce saját ír családtörténetét emelte be tágabb összehasonlításba, az olasz mellett a kelet-európai, kifejezetten lengyelországi kontextusokat is. Lenyűgöző mű az idős történésztől, aki kellő érzékenységgel értelmezi a kommunista diktatúrák parasztságtörténeteit is. Joyce 2024.

[21] Ö. Kovács, 2022b: 63.

[22] Ö. Kovács, 2009.

vitán mintegy száz fő jelenlétében a bíráló bizottság tagjai közül felszólalók szájából olyan kérdéseket hallhattak a jelenlévők, mint például, hogy miért nem hivatkoztam a marxizmus-leninizmus klasszikusaira?)

Ma már meglepőnek tűnik, de az Aetas-írás szerzője méltató lábjegyzetet szánt a 2012-ben megjelent kötetemnek.[23] Azt is érdemes megemlíteni, hogy a Vidéktörténeti Témacsoport a BTK-ban, 2015 februárjában szervezett rendezvényén kritikusunk Weis István egyik művének előolvasója és az értelmezést vállaló előadója volt. Ugyanez a folytonos szakmai megalapozottság látható a HUN-REN BTK kiadásában Csikós Gábor, (kezdetben Hegedűs István is), Horváth Gergely Krisztián és általam szerkesztett, minden történeti korszak számára nyitott Vidéktörténet 1–5. köteteiben is.[24] Mindezen körülmények alapján, de leginkább azt tekintetbe véve, hogy publikációimban a kezdetektől az analitikus kérdésfelvetések és forráselemzések alapján nyugvó szakmai beszédmódot követem mindmáig, elgondolkodtató kérdések fogalmazódhatnak meg kritikusunk véleményére vonatkozóan.

Reflektorfény és a részletek valósága

Csikós Gábor, Horváth Gergely Krisztián és Ö. Kovács József neve alatt 2023-ban magyarul (néhány héttel előtte néhány módosítással angolul is) megjelent az a kötet, amely bárki, így kritikusunk számára is gondolatébresztő lehet.[25] Vajon a témába vágó kötetek ismerete nélkül lehet konstruktívan gondolkodni az Aetas-írás kiragadott témájáról, a téeszneurózisról? Az említett szakirodalmi tételek és a további friss eredmények kritikusunk hivatkozásaiban és bibliográfiájában nem szerepelnek. Őt elkerülték volna a BTK Történettudományi Intézetének hírei? További kérdésként vetődik föl: milyen megfontolásból érzett késztetést a hozzászóláshoz, Csikós Gábor, a TTI munkatársa 2024 végén megjelent könyvének ismerete nélkül?[26] Itt be is fejezhettem volna a válaszadást, de végül azt mondtam, jó, akkor most is nézzünk szembe a tényekkel!

A tárgyilagosság kedvéért azt is meg kell jegyezni, hogy a téeszneurózis jelenségét jóval korábbról érzékelhetjük több más publikációban, így például a néprajzos-antropológus kutatók jóvoltából: Sozan Mihálynál, Szilágyi Miklósnál. Külön kiemelném Sozan Mihály felsőőri (Ausztria) és a Győr környéki Táp társadalmának összehasonlító

[23] „Innen pedig a múltnak mint tapasztalati univerzumnak ahhoz a felfogásához vezet szinte egyenes út, amely élesen megkülönbözteti egymástól a múltat és a történész jelenidejét. A múlt ez esetben a történelemnek az a világa, ahol a cselekvőség (agency) a történések igazi motorja; azt kell tehát megérteni és ábrázolni, hogy a múltnak ne a történész utólagos bölcsességével át- és felülírható felszíni képe tároljon az utókor szeme elé. A tapasztalat-történetként számontartott megközelítésről van szó, melyet számos magyar történész fogad el a múlt elbeszélését megszabó központi rendező elvnek." A 36. lábjegyzetben Gyáni két kötete és Ö. Kovács könyvének címleírása szerepel. Gyáni, 2013:186.

[24] Arra is gondolva, amit Benda Gyula sokak véleményét összegezve mondott 1996-ban: „A hazai társadalomtudományos történetírás, az új társadalomtörténet legnagyobb fehér foltja a parasztság, az agrártársadalom." Benda, 2003: 33.

[25] Csikós–Horváth–Ö. Kovács, 2023a; Csikós–Horváth–Ö. Kovács, 2023b.

[26] Csikós, 2024.

munkáját. Az utóbb említett település gazdacsaládjairól Balogh Balázs később kiváló elemzést írt.[27] Valuch Tibor id. Juhász Pál csengersimai kutatására hivatkozva így fogalmazott: „Az erőszakos kollektivizálást megelőzően a faluban gyakorlatilag nem voltak neurotikus betegek, két évvel a kollektivizálás befejeződése után arányuk elérte a lakosság 30%-át."[28]

Kritikusunk negatív minősítéseit mérlegelve kérdés: a tudományosan igényes eljárás az, hogy az idevágó jelenkortörténeti munkásságom egyes részeit egy 2012-es és egy (a bibliográfiai adatok megadása nélküli) 2020-as publikációm egy-egy részlete alapján próbálja meg értékelni?[29] A 2012. évi könyvem 49. fejezetének címszavai (Erőszakos kollektivizálás, tsz-pszichózis, társadalmi hatások) közül egyet ragadott ki. Vajon a kritikus miért gondolhatta, hogy a tevékenységem színvonalát így lehet a legplasztikusabb módon jellemezni? Van itt egy másik, meg nem válaszolt kérdés is. Hogyan történhetett meg az kritikusunkkal, hogy a Csikós Gáborral együtt írt recenziónkat (amely Varga Zsuzsanna angol nyelvű kötetéről szól), és az ahhoz tartozó több száz oldalas forráskö zlést negatívan minősítve, igyekezetében olyan hibát nevezett meg több helyen is, amely valójában nem létezik?

Losonczi Ágnes *másik művét* használtuk, ahogy az a lábjegyzetek szerint is mindenki számára egyértelmű lehet, nem a bírálatban megjelölt munkát.[30] Ugyanakkor van itt egy *további súlyos torzítás*, ha pontosan megnézzük a szövegeket.

Kritikusunk a következőt állítja: Csikós és Ö. Kovács „Losonczi Ágnes egyik munkáját említette még bizonyíték gyanánt; az utóbbi azonban – jegyezzük meg gyorsan – *nem kifejezetten* a falusi és a téesztagok emlékezeti anyagai alapján számol be a magyar társadalom kollektív öntudatáról. Losonczi Ágnes valóban fontos könyvének az anyaga ugyanis egy *pesti* városnegyed lakosai körében 1993–1995-ben gyűjtött életinterjú szövegkorpusz feldolgozásával szolgál. Ezek között pedig egyáltalán nem szerepel olyan emlékezeti tanúságtétel, amelyet bármilyen összefüggésbe hozhatnánk a kollektivizálás Kádár-kori eseményeivel, de még a Rákosi-korabeli történésekkel sem. Ráadásul Losonczi Ágnes könyve nem szociál-pszichiátriai munka, amely tisztázhatná, hogy járt-e vagy sem valamely esemény neurózissal; ez egy szociológiai beszámoló, melyben még *csak szó sem esik neurózisról*. Kérdem: hogyan kerül itt a csizma az asztalra? Milyen bizonyítékokkal szolgálhat ez a szociológiai látlelet a falusi paraszti, a téeszekkel összefüggő valamikori neurózisok problémavilágához?"[31] (Dőlt az eredetiben, Ö. K. J.)

Kritikusunk a fenti szöveghez Losonczi Ágnes (Sorsba fordult történelem. Bp., 2005.) könyvének 174. és 194. oldalak közötti részét jelölte meg hivatkozási alapként. Nézzük meg, hogy a fenti állításokkal szemben *konkrétan mi olvasható ezen oldalakon!*

---

[27] Sozan, 1985; Balogh, 2009.
[28] Valuch, 2001: 358.
[29] Ö. Kovács, 2020b.
[30] Csikós–Ö. Kovács, 2021: 22. j. (Losonczi Ágnes: Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegít és gyógyít… Bp., 1989.)
[31] Gyáni, 2025b: 167.

Fájó szembesülni azzal, hogy az Aetas-írás szerzője nem olvasta a saját lábjegyzeteiben jelölt oldalakat. A mi csizmánk a helyén van. A további következtetések levonását az Olvasó belátására bízhatjuk. Az átplántált falusi gyökerek című alfejezet első mondata és további részei fontos hozzájárulások reális történeti képeinkhez:

„A szocializmus alapjai lerakásának történetében, a társadalom sérültjei között megkülönböztetett hely illeti meg a parasztokat, a falu népét. Nagy többségüknek el kellett viselni a mezőgazdaság »kollektivizálásának« és iparosításának a különleges terhét. Lehettek kis- vagy nagyobb birtokosok, újonnan földhözjuttatottak, cselédsorból kiemelkedők – az, ami a mezőgazdaság szocialista átszervezése során velük történt, súlyos sérelmeket okozott. Mind a megalázó bánásmód, mind a kényszerítés módja, ahogy a szocialista iparba toborozták őket, akárcsak a lehetőség, ami nekik jutott: ingázás, zsúfolt munkásszállások, alacsony bérű segédmunka. Tömeges teherviselői voltak a szocialista rendszer megalapozásának. Nemcsak a gazdagabb birtokosokat törték meg, de a szegényeket is meggyötörték az átalakulás évei. Ez a folyamat súlyosan sokszorosan megcsúfolta azokat a várakozásokat és reményeket, amelyeket kezdetben – vagy a kezdet előtt – a szocialista átalakuláshoz fűztek, és azokat a falusi embereket, szegényeket és törekvőket, akik hittek egy igazságos társadalom létrejöttében, az emberi egyenjogúságban és az emelkedő jólétben reménykedtek. Sok sérelmet viseltek el, lassan gyógyultak, és mindez nyomot hagyott bennük. A kutatás során a családi múltról szólva derült ki, mennyi szállal kötődnek a faluhoz a megkérdezettek, eredetük emlékei, de sérelmeik és reményeik is oda vezetnek vissza, és onnan vezetnek el. […] a mintegy hetven vizsgált pesti család felmenői közül, a nagyszülőknek több mint fele, a szülők egyharmada falusi eredetű, megélhetési forrásuk a föld, eredeti lakóhelyük a falu volt. […] Ez megfelel annak, amit egyéb forrásokból is tudunk, hogy mennyire »paraszti talapzatú« volt az ország. Jellegzetes, hogy Budapest egyik »legpestibb« kerületében élő fővárosiak túlnyomó többsége nemcsak hogy vidéki, hanem falusi, hogy felmenőinek több mint fele valamikor a földből élt. A vidéki kötöttségekből valami szinte mindenkinél megmaradt, Sokszor elfelejtik, hogy a föld sem csak a mezőgazdaság hasznos terepe, hanem ősi szimbolikus értelme létkérdéseket fejez ki, a termék nemcsak árú, hanem – ősi magtól az érés teljességéig – szakrális elemeket visz tovább, a természet csodáját. Ezért a földkérdés sokszor megy túl a racionális érveken, és mély emberi érzelmeket kavar fel.[32] […] A föld erőszakos elvétele, a megaláztatások tragédiákhoz vezettek. Az egyik megkérdezett nagyapa öngyilkos lett, amikor a lovait elvitték, nagyhírű lótenyésztését felszámolták, a házából kitették, az istállójukba kitelepítetteket tesznek. Egy másik gazda józan ésszel nem éri fel, hogy bár teljesítette a törvényes kötelezettségeit, egyre újabb teljesíthetetlen követelményekkel állnak elő, elméje elborult. A falusi férfiak között a depresszziós állapot és az öngyilkosságok aránya téeszszervezés idejében emelkedik, növekszik az egyébként is magas alkoholizmus, amely pedig ekkora megrázkódtatás nélkül is rombolt, egészségben, emberségben. […] Az elbeszélések nem gyógyuló sérelmekről szóltak."[33]

[32] Losonczi, 2005: 174–175.
[33] Losonczi, 2005: 191, 193.

A szocializmus nagy kompressziója című, minden társadalmi csoportra vonatkozó alfejezetben olvashatjuk: „A hányattatásokat túlélők között is sok volt a később bekövetkezett emberveszteség. Sokféle módon morzsolódtak fel. Kutatásunk során hét családban emlékeznek öngyilkosságokra – ez a kérdezett családok tíz százaléka. Más esetekben a meghurcolás megtámadta az elmét, vagy pszichés zavart okozott a trauma. Az egészségi bajok az átlagos lakossághoz képest itt magasabbak, a betegségek is súlyosabbak voltak. A fizikai kínokból, a lelki tehertételekből, a megnyomorításból, a testi-lelki kínzásokból a távoli, kivárhatatlan változás reménytelenségéből sokszor válik betegség, és sok betegségből lett korai halál."[34]

Mindenki számára megfontolandó részek olvashatók Losonczi Ágnes kötetének, tehát minden megkérdezettre vonatkozó, A traumák továbbélése és a feloldás hiánya című zárófejezetében: „Beszélgetéseinkből kitűnt, mennyire megmaradtak a sérelmek, milyen elevenen él sok minden abból a szenvedésből, amit a családok átéltek. Nem tudtak kigyógyulni az emlékekből, nem tudták kibeszélni és feldolgozni őket. A továbbélés okainak néhány elemére a beszélgetések nyomán következtethetünk. A traumák feldolgozását nem engedte a titkolás, a félelem, az elviselt szégyenérzés, a védekező szembenézés hiánya. […] Megfigyelhettük azt az ismert jelenséget, hogy a trauma túléli a szenvedőt, a gyerekek, utódok életébe sokszor ismeretlen, nem-tudatos utakon beépül a felmenők »öröksége«. Pszichológiai kutatások feltárták, hogy a trauma miként él túl generációkat, hogy olykor még a harmadik nemzedéknek is kijut a szenvedésekből, rájuk is terhelődik az átélt, akaratlanul átvitt trauma. Kitűnt, hogy az elhallgatás felerősíti az elviselt traumát."[35]

Továbbfolytatva az önreflexiós gyakorlatot, kérdésként vetődik föl, hogy a téeszneurózisról szóló 41 oldalas tanulmányom egy oldalának a kritikus által kiragadott részlete vajon mennyivel mond többet, mint a 'maradék' 40 oldal?[36] Vajon segíti az egész szöveg mondanivalójának értelmezését, ha a kutatási célokat (57. o.) figyelmen kívül hagyjuk? Ott a téeszneurózis fogalma mint tényezőegyüttes szerepel, amely összetett problémakörről a levéltári források elemzésének eredményeit publikáltam. A főcím és az alcím érzékelteti, hogy miről van szó. A tanulmányban egyébként az előbbieknek megfelelően ott vannak a válaszok kritikusunk kérdéseire.[37] Lehet, hogy azért tűnhetett fel hiányként valami, mert az éppen nem szerepelt a kutatási célok között?

Mindemellett, a fenti kritika tükrében igen tanulságos, hogy a tanulmányban közölt térképek és táblázatok milyen újszerű kérdések megválaszolhatóságához járulnak hozzá. Figyelmes olvasás után bizonyára a kritikus sem írta volna a következőket:

[34] Losonczi, 2005: 204.

[35] Losonczi, 2005: 294.

[36] Ö. Kovács, 2020b.

[37] Mindenekelőtt utalnék a 77–79. oldalon található 16 gondolatjeles részre, amely a kritikában hiányolt válaszokat szintén megadja. A kritikusi állítással szemben az is világosan látható, hogy a téeszneurózis fogalmát illetően az 56. oldalon utalok Csikós Gábor 2019-es publikációjára. Arra a felvetésre, miszerint 2012-ben nem tudtam id. Juhász Pál 1960-as évekbeli cikkeiről, ismét kiderül, hogy ez még sincs így, hiszen az ott hivatkozott 1974-es tanulmányban benne vannak a 60-as évek kutatási előzményei. (Ö. Kovács, 2012b: 403., 420., 452.) Másrészt a 2020-as tanulmány 57. oldalán szerepel id. Juhász 1965. és 1975. évi írásának tétele is. Ö. Kovács 2020b.

nem érzékelhetjük azt, hogy „a népesség mekkora hányadában hatott ez a neurózis". Maradjunk annyiban, hogy a térképek és táblázatok éppen a kritikus által hiányoltakra bőséges információt nyújtanak.[38]

A tárgyilagosság és összehasonlítás céljából érdemes a végére járni további részleteknek is, hiszen kritikusunk a kutatásaimról a BUKSZ 2022. 1. számában is az Aetas-írásban idézettekhez hasonló kvalitású információkat közölt.[39] Itt leginkább a 2012-es kötet zárórészével foglalkozott: a 403. oldalon található 21. lábjegyzetének két sorával. Vajon miért nem gondolkodott el az alatta olvasható szövegrészekről?[40] Mindehhez kapcsolódva kérdezhetnénk, hogy vajon a kortársi nómenklatúra megyei tagjai miért nevezték a téesz-szervezést „frontális helyzetnek", „idegharcnak", „idegháborúnak"?[41]

Az Aetas-szöveg retorikai technikája, még pontosabban megtévesztő eljárása, az előbb említett BUKSZ-cikkben is szervezőerő. Az ottani egyéb torzító állításokkal most nem foglalkozva, kritikusunk saját lábjegyzeteivel szemben is ellentmondásban,[42] a következőképpen láttatta a tevékenységemet: „A téeszesítés ekként posztulált sikertelenségét csupán retorikai eszközökkel sejteti a szerző, de nem bizonyítja, sőt egyáltalán nem is vizsgálja a Kádár-kori termelőszövetkezeti szektor gazdaságtörténetét. Idézett kijelentése így aligha több puszta prejudikációnál."[43] Sajátos vágyvezérelt gondolatsor, teljesen elszakadva a valóságtól. Maradjunk annyiban: azt beláttam, hogy a 2012-es könyv címében is jelölt, korai Kádár-kori vizsgálatokat tovább kell vinni, ezért konferenciákon és publikációkban foglalkozom e témakörrel azóta is.

Kérdés, hogy a kritikus megnézte-e a Magyar Tudományos Művek Tárát (MTMT)? Ott a hiányolt korszakra és témára vonatkozón a nevem alatt mintegy 2000 oldalnyi publikációt talál magyarul és idegen nyelveken. A korszakra és a témára vonatkozó, letölthető írott források pedig hozzáférhetők a kritikus által is megadott lábjegyzetben szereplő helyen.[44] A dokumentumkötetet pedig a szerzőtől kapta meg 2015-ben.[45]

A fent említett recenzió és forrásközlés[46] egyik dokumentumát ki kell emelni, amelynek tartalma a kritikus saját lábjegyzete szerint ismert számára is.[47] Azért lenne konstruktív eredmény erről másoknak is töprengenie, mert kritikusunk kijelentéseit is más

[38] Ö. Kovács, 2020b: 61–72.

[39] Gyáni, 2022.

[40] A 22. számú jegyzet 12 sora fontos lehetett volna számára: egy 1966. évi felmérés számadatai szerepelnek az 1950–1960-as évek ideg- és elmebetegségi adatairól. Vajon a 405. oldal 29. jegyzetének bőséges példái sem keltették fel a figyelmét? Ott az alkalmazkodó ellenállás formáiról van szó, amelyek meglehetősen szoros összefüggésben voltak a téeszek állapotával. Ö. Kovács, 2012b: 403.

[41] Ö. Kovács, 2012b: 364–366.

[42] Így például, egyrészt utal Csikós–Ö. Kovács 2021-es írására, másrészt Ö. Kovács 2012. évi könyvét értékeli. Az utóbbi szakirodalmi tétel éppen Kádár-kori évkörre utaló alcímét a kritikus kihagyta a címleírásából.

[43] Gyáni, 2022: 14.

[44] Gyáni, 2022: 19. (15. jegyzet); Csikós–Ö. Kovács, 2021.

[45] Ö. Kovács 2015c. A kötet Vidéki helyzetképek és a kollektív üzemformák miliői című fejezet az 538. oldalon kezdődik és a 700. oldalon fejeződik be. Hasonlóképpen közöl forrásokat 1969-ig.

[46] Csikós–Ö. Kovács, 2021.

[47] Gyáni, 2022: 19.

megvilágításba helyezné. Megállapításait egyébként cáfolja Váncsa Jenő földművelésügyi miniszter 1981. évi szóhasználata is a vidéki átalakulásról és az iparszerű mezőgazdaságról.[48]

A miniszer a több évtizedes szocialista projekt, saját megfogalmazása szerinti „progresszív pazarlásának" rendszerspecifikusságát világítja meg, ami minden történetkutatói értékelés egyik meghatározó szempontja lehet. A problémahalmaz kiiktatására a miniszter *húsz évet* kért.[49] A 'viták' tükrében hosszú ideje elgondolkodtató, hogy a közös töprengéseket innen is érdemes lenne elkezdeni, hogy valóban a helyén kezeljük a jelenkortörténeti történéseket.

A 'sikertörténetek' csak akkor lennének igazak, ha nem vennénk tudomást a tényleges társadalmi gyakorlatról, a rendszerszintű, feloldhatatlan anomáliákról. A kortársak is keresték azokat a kifejezéseket, amelyekkel tömörített formában jellemezhették a szocialista projektet. Széles a skála, az apologetikus értékelésekkel szemben tömeges forrásbázis igazolja már a kortárs forrásokban előbukkanó metaforákat, mint például az említett „pazarlás progressziója", továbbá a „hanyatlás lassítása".[50]

Van egy nagyon fontos további kérdés is. Kritikusunk problémacentrikus, a vidéktörténeti tevékenységgel kapcsolatos percepciójának van-e valami hasonlósága más kutatásokkal kapcsolatos vitáival? Érdemes ezek sorára rátekinteni. Feltűnően széles pályán mozgó témákról és korszakokról van szó. Maradva a 19–20. században, jól látható, hogy kritikusunk küzdelme több esetben vesztes csatákat eredményezett. A következő mondatot az 1956 után Angliába menekült Péter László fogalmazta meg, amikor a művéről publikált recenzióra reflektálva ezt írta kritikusunknak: „Bevallom, kínos zavarban vagyok, mert a felsorolt négy tétel közül egyikben sem ismerek saját álláspontomra (bár igaz lenne a harmadik, mennyivel könnyebb dolgom lenne)."[51] Hasonló jelenségekre Hermann Róbert, Karsai László, Krausz Tamás és Pritz Pál is rámutatott.[52] A szövegalkotás alapvető lépéseinek egyike, a témakijelölés után az úgynevezett adatgyűjtés következik, amely feltételezi a kérdéskör szakirodalmának kellő ismeretét, az alapos olvasást. Kritikusunk írásait illetően, vajon nem arról van-e szó, hogy a felületes szemezgetésen túl talán nem lehet ugyanolyan színvonalon ennyi mindenhez érteni? Feltételezhetően a folyóiratok szerkesztői is tudnak erre a kérdésre választ adni. A megtévesztő, az árnyékbokszolásra jellemző vagy szalmabáb érvelési hibákkal teli írások megjelentetése növeli a szerkesztőségek felelősségét. Az eredeti kutatói célkitűzések, témakijelölések,

[48] Más forrásközlésekkel együtt lásd: Csikós–Ö. Kovács, 2021. (MNL-OL-XIX-K-9-bk-513.-1982-14.314. Váncsa Jenő miniszter előterjesztése az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottsága részére a termőföld termékenységének növelésével kapcsolatos feladatokról, 1981. február 6.)

[49] A magyarországi szovjetrendszer ezen titkosított leírás szerint is illeszkedik ahhoz a modellhez, amit klasszikus módon Mark Harrison tett közzé: Harrison, 2023: 34–44.

[50] Csikós–Ö. Kovács, 2021. (MNL-OL-XIX-K-9-bk-513.-1982-14.314. Váncsa Jenő miniszter előterjesztése az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottsága részére a termőföld termékenységének növelésével kapcsolatos feladatokról, 1981. február 6.) Az egyik tanácselnöki leírás 1988-ból különösen tanulságos: Ö. Kovács 2021.

[51] Péter, 2002.

[52] Hermann, 2008; Krausz, 2012; Hermann–Karsai–Pritz 2013.

elemzési eljárások és konkrét eredmények figyelmen kívül hagyása, majd az ezekre 'épülő' személyeskedés, hiteltelenítési szándék az irrelevanciahibák iskolapéldáit nyújtják.[53]

Itthoni negligálás és külföldi reflexió

Vajon miért lenne indokolt a „vidéktörténet" szót idézőjelbe tenni? Ha a kritikusunk által negligált szerzői kör egyéni és kutatócsoportos teljesítményére tekintünk, akkor a tudományos programok keretében az elmúlt 13 évben *harmincnál több* vidéktörténeti kötet jelent meg. Ezek a tények önmagukban sikeres munkára utalnak, amire a könyvbemutatók során nem egy esetben (pl. Stefano Bottoni, Germuska Pál, Gyarmati György, Keller Márkus, Rainer M. János) rámutattak.

A kritikus, munkámat illető kételkedő megfogalmazásairól a következőket mondhatom. Több mint harminc éve, még a 19. századi kutatások révén kerültem kapcsolatba külföldi, vidéki társadalmakat kutatókkal, majd az évekig tartó göttingeni mentori támogatásnak köszönhetően, Pozsgai Péterrel együtt, 2006 után elég hosszú ideig képviseltük Magyarországot a rural history-t tudatosan a középpontba állító kutatási programban. A magát várostörténésznek is valló kritikusunk is tisztában lehet az előbb említett tudományos kutatási szerveződésekkel és eredményekkel. Miért célszerű ezeket a szakmai nyilvánosság számára ismeretlen okok miatt negligálni?

Az Aetas-írásban is folyton felbukkanó sematikus, indokolatlan és megtévesztő duális kategorizálásokkal még foglalkozni kell. Kérdezhetnénk például, hogy az említett BUKSZ-cikkben hogyan kerülhetett az említett 2012. évi kötetem Orbán Sándor 1970-es évekbeli munkáival egy kategóriába, míg egy dekonstruálás nélkül maradt, a „szovjetizálást és amerikanizálódást" tárgyaló angol nyelvű könyv a kritikus számára a tudományosság csúcsát jelentette.[54] Hogy ezt értelmezzem, vissza kellett ugranom 2001-be, amikor ugyanezen szerző első könyvét tanulmányoztam.[55] Bizonyos mértékig pozitív hatású volt a kötet, mert akkor fogadtam meg, hogy bár ellenszélben, de el kell kezdenem a levéltári források rendszeres feltárását és elemzését. A kötet máig nyúlóan ismétlődő narratívája tetszetős, de nyilvánvalóan torzító eljárásra épül: az 1956 és 1967 közötti időszakot tárgyaló könyvének címébe a „paraszti érdekérvényesítés" fogalmát helyezte.[56]

---

[53] A megtévesztő érvelési technikák elemzésére lásd: Adamik–A. Jászó–Aczél, 2004: 361–363.; Margitay, 2007: 541–582.; Saussure, 2018.

[54] Varga, 2020.

[55] Varga, 2001.

[56] A tartalomjegyzéket olvasva első pillantásra érzékelhető volt, hogy a kötet öt fő fejezetének címe követte az 1990 előtti rezsim hivatalos beszédmódját: 1. Érdek, érdekeltség, érdekérvényesítés 1956–1958. 2. Irányváltás, 1959–1961. 3. A termelőszövetkezetek az agrárirányítás és a paraszti érdek erőterében. 4. Rejtve maradt reformkísérlet. 5. A szövetkezeti reform, 1964–1967.; Ugyanebből az évből, 2001-ből említhető meg két olyan publikáció, amelyek az 1959 és 1961 közötti kollektivizálást a következőképpen értelmezték. Valuch Tibor „hadjárathoz" hasonlította (Valuch, 2001: 195.). Kaposi Zoltán gazdaságtörténeti művében az 1960-as év történéseit a parasztság számára mint kataklizmát értékelte, melynek során a „hatalom fegyverrel, veréssel, lelki-pszichológiai terrorral kényszerítette

Az Országos Levéltár Hess András téri kutatótermében először nem akartam hinni a szememnek, amikor e 2001-ben megjelent könyv jegyzeteiben jelölt iratokat tanulmányoztam, hiszen így vált számomra világossá a tényekre, az egyéni és kollektív traumákra vonatkozó információk kihagyási technikája.[57] Mivel magyarázható az, hogy kritikusunk elfogadja e beszédmódot, a források adott részeinek látványos negligálását?

Olvasva az Aetas-írás különböző publikációkban visszatérő kijelentéseit és a kortársi, hivatalos pártállami szövegeket, egy sajátos közös mintázat alakul ki: ezek nyelvezetében a reáltörténetek szempontjából az a lényeges, ami nincs bennük. Másrészt, a szövegek csak dekódolás után 'beszédesek'. Az is tanulságos, ahogy kritikusunk is túllép a külföldi olvasóknak szánt könyv legsúlyosabb hamis státusátfordításán. A kötet reáltörténeti fejezeteiben az erőszak egy összefüggésben bukkan fel, amely szerint a makacs parasztok megtámadják az agitátorokat (135.)[58] Honnan eredhet ez a hamis tényállítás, amely sem a hazai, sem a külföldi kutatási eredményekkel nincs összhangban?[59]

A kötet más, nem a tényekre alapozott állításaival együtt arra a kérdésfeltevésre vezet minket, hogy mi különbözteti meg a fikciós szövegeket a reáltörténeti beszédmódtól? Egyesek számára megengedhető az, hogy egyéni és kollektív traumákat tagadnak?[60] Miközben egyrészt közismert, másrészt a fentiekben Losonczi Ágnestől idézettek is igazolják, hogy a traumatizálódások, a transzgenerációs örökségek hosszú ideig hatnak? Mindez a társadalomtörténetben figyelmen kívül hagyható lenne?[61]

Vajon ki és milyen tanulságot képes levonni abból, hogy a sajátos magyarországi jelenkortörténet-írás válságjeleire például egy bielefeldi történész is felfigyelt, aki a fent említett, kritikusunk által magasan jegyzett angol nyelvű könyvről írt recenziót 2023-ban angolul, majd 2024-ben németül.[62] Természetesen az önmagában nem probléma, ha kutatók eltérő következtetésekre jutnak. Az azonban mégis elgondolkodtató, hogy kicsoda

a magyar parasztot a tsz-be való belépésre." Kaposi, 2001: 177. Az utóbbi két értelmezés szinkronban van azzal, amit például Losonczi Ágnes szociológiai kutatásai során feltárt. 1977-ben írta Békés megyei vizsgálatai alapján: „ez a nagy társadalmi fordulat megrázkódtatásokkal volt terhes. A tulajdonviszonyok forradalmi átalakulása, a magántulajdon és a kisparaszti tulajdon megszüntetése kétségkívül mélyen megrázta és átalakította a megye zömében mezőgazdasági ágazatban dolgozó lakosságát. […] a körülmények gyökeres változása nem adta meg az emberek számára a biztonságos lét folyamatosságának érzését […]" Losonczi, 1977: 346–347. (Pl. az 568. oldalon is visszatér az előző történésekre.) A családi emlékezetre lásd: Losonczi, 2005.

[57] Varga, 2001: 58–71.; Az 1959 és 1961 közötti évek részben ugyanezen forrásbázisát, közzétett levéltári dokumentumait lásd: Ö. Kovács 2012b: 277–393., 478–508.; Ö. Kovács, 2015c: 223–499.

[58] Varga, 2020: 135.; Varga, 2021: 130.; Ennek kritikáját lásd: Csikós–Ö. Kovács, 2021.; Horváth, 2023.

[59] Lásd pl.: Iordachi– Bauerkämper, 2014.

[60] Gyáni, 2025a; Az utóbbira válasz: Horváth 2025.

[61] Ellenpéldaként említhető meg a szovjet rezsimekkel gazdaságtörténészként foglalkozó Mark Harrison egyik írása, amely kifejezetten az erőszak és a konfliktus gazdasági tényezőivel foglalkozik. A második világháború alatti lengyel ellenállás példáján keresztül elemzi a racionális számítás kihagyhatatlan történeti elemeit (jogosultság, reputáció, identitás, bizonytalanság, korlátozott racionalitás, hitelesség). Harrison, 2013: 6–10. A fent említett hamis státusátfordítást illetően azt is kérdezhetnénk, hogy a háztulajdonosi logika szerint a hívatlan agitátorok mit kerestek az ingatlan területén?

[62] Merl, 2023; Merl, 2024.

ez a német szerző? A ma már 78 éves szaktekintély, Stefan Merl műveit a szovjet kolhozokról, agrárvilágokról a göttingeni Jürgen Schlumbohm javaslata alapján ismertem meg mintegy 25 éve. Elolvasva a recenzióját, megismerkedtünk és leveleztünk, elküldve neki a saját kritikámat is, amit a The Journal of Modern History szerkesztősége kért tőlem.[63] Merl véleménye eléggé lesújtó volt az általam recenzált kötetről. Meglátása szerint a szerző szintézist ígért, de ezt nem tudta teljesíteni például a következők miatt: nem volt azonos súlyú ismerete a Szovjetunió és az USA agrárvilágáról; az 1935. évi szovjet kolhozszabályozás nem adekvát kiindulópont a parasztságtörténetek elemző bemutatásához; a szakirodalmi tételek tartalma nem jelenik meg az érvelésben; a Szovjetunióban ténylegesen történtekről a szerzőnek nincs megfelelő ismerete, ez alapján a 'szovjet tömb' országainak agrárváltozásairól mondottakban is tévedések vannak; a dogmatikus ábrázolást az is erősíti, hogy a kolhozvilág tényleges jellemzőit, gyakorlatát a szerző nem tematizálja; másokhoz hasonlóan a recenzens sem ért egyet azzal, ahogy a szerző a szovjetizálást és amerikanizálódást azonos szintű folyamatként kezeli; az „agrárlobbi" kérdésköre sem kidolgozott, arról nem is beszélve, hogy más kelet-európai országokban is léteztek hasonló csoportosulások; összességében a szerzői szándék szerinti téma kelet-európai történeti feldolgozása továbbra is hiányzik.

■

Végül, az előző oldalakon írt konkrét érvek tükrében ismét az a kérdés fogalmazódott meg bennem, hogy miként lehet túllépni a tények által befolyásolhatatlan meggyőződés, az ideologikus és személyes elkötelezettség sajátossá vált álláspontján? Amit erről sokakkal együtt, az 'óriások vállán állva' látnunk érdemes, az az, hogy tudományos munkánknak meg kell felelnie az elvárt normáknak, s a tevékenységünk nem lehet öncélú károkozás. Ezért is szembetűnő a 'vitához' tartozó interjú elkészítésének és közlésének szakszerűtlensége. Az egyoldalúság abban is megmutatkozik, hogy a szerzők kritikusunk ezen írása alapján gondolták instruálni az idős pszichiátereket.[64] Vajon miért volt megvalósíthatatlan az, hogy 1. a megkérdezetteknek konkrét történeti forrásokat, vagy 2. 'ellenpontként' egy másik elemző írást ajánljanak?[65] Ha valaki tanulmányozza az idei első Aetas-szám előtt fél évvel korábban megjelent Csikós Gábor-féle könyvet, még világosabb lesz a szerzők és a folyóirat tévedése az interjúközléssel. Az eddigi, témához tartozó fenti szövegrészeken túl, itt már csak terjedelmi korlátok miatt sem tekintem feladatomnak az interjú tartalmi értelmezését. Másrészt azt Csikós Gábor maga fogja megtenni.

Egy alapvető kérdést még érinteni kell: miért kerülte meg kritikusunk az utóbbi évek általunk írt, kiadott publikációit? Meglátásom szerint ennek egyik oka az, hogy *nem akar* szembenézni a történetkutatás által feltárt tényekkel. Ahogy a Hajnal-estek

[63] Ö. Kovács, 2023.
[64] Kondorosy–Magos, 2025.
[65] Szociológus körben adódhatott volna egy alapmű: Losonczi, 2005.

2017. március 23-i vitájában ezt kifejtette: a téeszesítés szükségszerű volt a modernizációhoz.[66] Ez a toposz, itt csak példákat említve, alátámasztja a diktatúra létjogosultságát; az emberek szenvedését járulékos költségnek tekinti; a szélsőjobboldali rezsimek, valamint korábbi egyéni és kollektív traumák jogos értelmezésével szemben a kettős mércét követi. A bevezetőben említettekre visszautalva, az előbbi torzító eljárással szemben a tudományosan járható út az, hogy nem keverjük össze az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a tényleges társadalmi gyakorlatot.[67]

Örök optimistaként mondom azonban, hogy mindig van remény a belátással teli fordulatra, ami a Vidéktörténeti Témacsoport munkáját a fenti módon kritizáló megszólalások után akár egy rövid mondatban is kifejeződhet a nyilvánosság előtt. Azt is remélem, hogy a figyelmes Olvasók számára kiderült, hogy az ördög nem olyan fekete, mint amilyenre festik. Igen, most sokszor úgy tűnhet a vidéktörténetben aktív kutatók számára, hogy azok a tervek, amelyek szerint az évtizedekig tabusított történéseket publikációkban szakszerűen történetileg elemezzük, a kutatók egy részének elutasításába ütközik. Sajnos tömeges társadalmi tapasztalatokat tükröző forrásbázison alapuló elemzések és tudományos érvek helyett alapvetően a másik félre történő kivetítésen és hamis státusátfordításon alapuló manipulációkkal, a nyelvi teret uralni törekvő és érthetetlen jelentésű ideologikus kifejezésekkel terhelt szómágiával, karaktergyilkossági, marginalizálási kísérletekkel állunk szemben. Akik ilyeneket szóban és írásban elkövetnek, alapvető morális, szakmai és jogi normákat sértenek meg, nyilvánvalóan a jó hírnévnek ártva, visszaélve pozicionális helyzetükkel. Ugyanakkor egyre többen észlelik történelmi tapasztalatok és értő olvasás révén, hogy a megtámadott személyekre irányuló rágalmazás valójában a vádlók gondolkodási horizontjáról közöl információkat. Mindezekkel szemben a dokumentált kutatási eredmények reményeink szerint megmaradnak.

Másokkal együtt hosszú ideje kérdezem, hogy mikor leszünk képesek egységesen felnőni a külföldi módszertanokhoz és gyakorlatokhoz, vagy akár a magyar, jelenkorkutatást megelőző korszakok intézményesült normáihoz? Éppen ezért itt lenne egy javaslat: több fiatal bevonásával rendezzünk egy tanácskozást az ArchívNet, az MNL Országos Levéltára forrásközlő folyóiratának honlapján elérhető forrásbázisból kiindulva, várva az érdeklődők jelzését! Az ilyen nemzedéki találkozásoknak meglenne az a 'haszna' is, hogy közösen szembesülhetnénk a hamis kommunikációval, és a koherens történeti gondolkodás hiányaival is. Az elemző kérdések mentén értelmezett történeti források és publikációk vétójoga szakmánkban remélhetően továbbra is megmarad, amit nem szabad elfelejteni.

Ezzel a magam részéről a mintegy két évtizede tartó, szakszerűséget nélkülöző, a közjó értékrendjébe ütköző 'vitákat' lezártnak tekintem.

[66] A Hajnal István Kör —Társadalomtörténeti Egyesület és Budapest Főváros Levéltárának kerekasztala az 1945 utáni agrártörténet-írás helyzetéről. A beszélgetést Bódy Zsombor vezette, Farkas Gyöngyi, Varga Zsuzsanna és Ö. Kovács József részvételével.

[67] A nyelvi erőtérre lásd: Csikós–Horváth–Ö. Kovács 2023a: 14–21.

Szakirodalom

Adamik–A. Jászó–Aczél, 2004 = Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra: Retorika. Bp., 2004.

Balogh, 2009 = Balogh Balázs: Egy férfi generáció sorsa Tápon a téeszesítéstől napjainkig. ETHNO-LORE. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XXVI. Szerk. Berta Péter–Hoppál Mihály. Bp., 2009. 289–325.

Benda, 2003 = Benda Gyula: A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18–20. században. A Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület 10. jubileumi konferenciájának előadásai. (Salgótarján, 1996. augusztus 22–23.) Szerk. Sasfi Csaba. Salgótarján–Bp., 2003. 25–34.

Botond, 2003 = Botond Ágnes: Pszichohistória. Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2003. 532–555.

Csikós, 2022 = Szerk. Csikós Gábor: Forrásvidékek. Visszaemlékezések a 20. századra. Bp., 2022.

Csikós, 2024 = Csikós Gábor: „Beidegzetten lapul a vidék". A falusi Magyarország lelki zavarai és észleletük a modern korban. Bp., 2024.

Csikós–Ö. Kovács, 2021 = Csikós Gábor – Ö. Kovács József: Elbeszélés és történeti magyarázat. „Magyar agrárcsoda" és a történeti források vétójoga. ArchívNet, 2021 (21) 4–5. https://www.archivnet.hu/elbeszeles-es-torteneti-magyarazat-magyar-agrarcsoda-es-a-forrasok-vetojoga. Letöltve: 2025. 08. 15.

Csikós–Horváth–Ö. Kovács, 2023a = Szerk. Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József: A vidék szovjetizálása. Bp., 2023.

Csikós–Horváth–Ö. Kovács, 2023b = Szerk. Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József: The Sovietization of Rural Hungary, 1945–1980. Subjugation in the Name of Equality. London, 2023.

Gyáni, 2003 = Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Bp., 2003.11–53.

Gyáni, 2013 = Gyáni Gábor: A posztmodern és a magyarországi történetírás. Századok, 2013. 1. sz. 177–188.

Gyáni, 2022 = Gyáni Gábor: A mezőgazdaság mint húzóágazat (Varga Zsuzsanna: The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country) BUKSZ, 2022. tavasz-nyár. 14–19.

Gyáni, 2025a = Gyáni Gábor: A feleslegessé vált tudomány. Élet és irodalom. 2025. június 6. 23. sz.

Gyáni, 2025b = Gyáni Gábor: Téeszneurózis. Van? Nincs? Aetas, 2025. 1. sz. 165–172.

Harrison, 2013 = Harrison, Mark: The Economics of Coercion and Conflict. London. World Scientific Publishing. The Tricontinental Series on Global Economic Issues

(428 pp.) https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/mharriso/public. (A letöltés ideje: 2025. szeptember 30.) 2013.
Harrison, 2023 = Harrison, Mark: Secret Leviathan. Secrecy and State Capacity under Soviet Communism. Stanford University Press, 2023.
Hermann, 2008 = Hermann Róbert: Az önbáj hiánya és a reflexíj homorúsága. Hadtörténelmi Közlemények. 2008. 1. sz. 153–159.
Hermann–Karsai–Pritz, 2013 = Hermann Róbert – Karsai László – Pritz Pál: Levélféle Gyáni Gábornak. Századok, 2013. 3. sz. 793–801.
Horváth, 2022 = Horváth Gergely Krisztián: A magyar típusú jelenkortörténet – a vidéktörténet szemszögéből. Történelmi Szemle, 2022. 4. sz. 805–824.
Horváth, 2023 = Horváth Gergely Krisztián: A téeszlobbi esete a történetkutatással. Vidéktörténet 4. Demográfia & Politika. Kihívások, korlátok, alkalmazkodási módok. Szerk. Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József. Bp., 2023. 367–375.
Horváth, 2025 = Horváth Gergely Krisztián: A közös felelősséggé lett tudomány. Élet és irodalom. 26. sz. 2025. június 27.
Humm, 1999 = Humm, Antonia Maria: Auf dem Weg zum sozialistischen Dorf? Zum Wandel der dörflichen Lebenswelt in der DDR von 1952 bis 1969 mit vergleichenden Aspekten zur Bundesrepublik Deutschland. Göttingen, 1999.
Iordachi–Bauerkämper, 2014 = Eds. Constantin Iordachi – Arnd Bauerkämper: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Bp.–New York, 2014.
Jarausch, 1998 = Jarausch, Konrad H.: Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur. Zur begrifflichen Einordnung der DDR. Aus Politik und Zeitgeschichte, 20. 33–46.
Jessen, 2002 = Jessen, Ralph: Zeithistoriker im Konfliktfeld der Vergangenheitspolitik. Verletztes Gedächtnis: Erinerrungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt. Hrsg. Jarausch, Konrad H. – Martin Sabrow. Frankfurt am Main, 2002. 153–175.
Joyce, 2024 = Joyce, Patrick: Remembering Peasants. A Personal History of a Vanished World. New York, etc. 2024.
Kaposi, 2001 = Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete II. (1945–1990). Bp.–Pécs, 2001.
Kondorosy–Magos, 2025 = Kondorosy Csenge – Magos Gergely: „…az egyszeri pszichotrauma az embereknél 'petit chose', kis dolog". Interjú prof. Tringer Lászlóval és prof. Bitter Istvánnal. Aetas. Történettudományi folyóirat, 2025. 1. sz. 173–181.
Koselleck, 2003 = Koselleck, Reinhart: 'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória. Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Bp., 2003. 401–430.
Ö. Kovács, 2004 = Ö. Kovács József: Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkori kutatások az NDK-ról. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat. 2004. 15–16. sz. 179–204.
Ö. Kovács, 2009 = Ö. Kovács József: A kollektivizálási kampány „szocreál" kontextusai Magyarországon (1948–1953). Aetas. Történettudományi folyóirat, 2009. 4. sz. 32–45.

Ö. Kovács, 2011 = Ö. Kovács József: A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténetei 1945–1965. A diktatúra társadalmiasítása és a kollektivizálás magyar-német összehasonlításban (I. köt.) Dokumentumok a vidéki Magyarországról 1945–1962 (II. köt.) https://real-d.mtak.hu/423/ MTA doktori disszertáció. 2011.

Ö. Kovács, 2012a: Ö. Kovács József: Jelenkorkutatás és politikai diktatúra társadalomtörténeti nézőpontból. Orpheus Noster. A Károli Gáspár Református Egyetem történeti és filológiai folyóirata, 2012, 2. sz. 7–29.

Ö. Kovács, 2012b = Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Bp., 2012.

Ö. Kovács József 2015a = A demokratikus földreform mítosza. A földelkobzás és földosztás új értelmezési kísérlete. Rubicon, 2015. 11. sz. 46–49.

Ö. Kovács 2015b = Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. Megjegyzések és kérdések egy jelenkortörténeti „recenzió" keletkezéséhez. Századok, 2015, 6. sz. 1545–1552.

Ö. Kovács, 2015c = Ö. Kovács József: Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról. Bp., 2015.

Ö Kovács, 2020a = Ö. Kovács József: Néprajz és antropológia a történetkutatásban. Egy személyes tanulási folyamatról. Számvetés és tervezés: a néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században. Szerk. Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs. Bp., 2020. 375–407.

Ö. Kovács, 2020b = Ö. Kovács József: A téeszneurózisról. „Gyenge" téeszek és földügyek a kollektivizált vidéki Magyarországon. Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években. Szerk. Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2020. 55–96.

Ö. Kovács, 2021 = Ö. Kovács József: A „hanyatlás lassításának" kérdései 1988-ban egy somogyi tanácselnöki jelentés tükrében. Vidéktörténet 3. Fénytörésben. Struktúrák, lokalitások, mintázatok. Szerk. Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József. Bp., 2021. 239–250.

Ö. Kovács, 2022a = Ö. Kovács József: Hiányaink. A magyar kommunista diktatúra, a rendi államszocializmus és a színlelt szocializmus társadalomtörténeti nézőpontjai. A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései. Szerk. Rainer M. János. Pécs, 38–49.

Ö. Kovács, 2022b = Ö. Kovács József: „Leraktuk a szocializmus alapjait". Történeti források Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna és Földes György figyelmébe. BBC History, 2022. 6. sz. 63.

Ö. Kovács, 2023 = Ö. Kovács József: The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country. By Zsuzsanna Varga. Translated by Frank T. Zsigó. The Harvard Cold War Studies Book Series. Edited by Mark Kramer. Lanham: Lexington Books, 2021. The Journal of Modern History, 2023. 1. 260–262.

Krausz, 2012 = Krausz Tamás: A meg nem értett Gyáni Gábor. Eszmélet, 2012. 95. sz. 185–195.
Losonczi, 1977 = Losonczi Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Bp. 1977.
Losonczi, 2005 = Losonczi Ágnes: Sorsba fordult történelem. Bp., 2005.
Mannheim, 1996 = Mannheim Károly: Ideológia és utópia. Bp., 1996.
Margitay 2007: Margitay Tihamér: Az érvelés mestersége – Érvelések elemzése, értékelése és kritikája. Bp., 2007.
Merl, 2023 = Merl, Stephan: Foundations of the 'agricultural miracle' in communist Hungary. Review of the book. Varga Z. The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country. Transl. by F. T. Zsigó. Lexington Books, Lanham et al. 2021. Russian Peasant Studies, 2023, 3.185–189.
Merl, 2024 = Merl, Stephan: Varga, Zsuzsanna [Transl. by Frank T. Zsigó] The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country. Lanham, MD: Lexington Books, 2021. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, December 2024, 3. 525–528.
Péter, 2002: Péter László: Vita: levél a szerkesztőhöz. Holmi, 2002. január https://www.holmi.org/2002/01/peter-laszlo-vita-level-a-szerkesztohoz (A letöltés dátuma: 2025. július 14.)
Rainer M. János (szerk.) 2022: A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései, Pécs, 2022.
Ritter, 2022 = Ritter György: Az oral history: megközelítési szemlélet az elbeszélt történelemhez. Forrásvidékek. Visszaemlékezések a 20. századra. Szerk. Csikós Gábor.
Safarevics, 2002: Safarevics, Igor R.: A szocializmus mint világtörténelmi jelenség. Két út egy szakadékba. Bp., 2002.
Saussure, 2018 = Saussure, Louis de Saussure: The Straw Man Fallacy as a Prestige-Gaining Device. Argumentation and Language – Linguistic, Cognitive and Discursive Explorations. Eds. Bigi, Sarah – Macagno, Fabrizio. Springer Verlag, 2018, 171–190.
Sozan, 1985 = Sozan Mihály: A határ két oldalán. Paris, 1985.
Valuch, 2001= Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp., 2001.
Varga, 2001 = Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967. Bp., 2001.
Varga, 2020 = Varga, Zsuzsanna: The Hungarian Agricultural Miracle?. Sovietization and Americanization in a Communist Country. Lanham, 2020.
Varga, 2021 = Varga Zsuzsanna: A magyar parasztság esete a szovjet kolhozzal. Átalakuló életvilágok falun az ötvenes-hatvanas években. Bp., 2021.